

The stylistic study of Ma'dan ol-Javaheer by Molla Tarzi Dehlavi

Hashem Daraghe¹ | MohammadReza Masoumi² | Mohammadhadi Khaleghzadeh³

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature Department Yasouj Branch,, Islamic Azad University, Yasuj, Iran
2. Corresponding Author: Assistant professor of Persian Language and Literature Department, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: Mohammadreza.Masoumi@iaau.ac.ir
3. Assistant professor of Persian Language and Literature Department, Yasouj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

Article history: Received 4 October 2019;

Received in revised form 1 May 2021;

Accepted 12 May 2021

Abstract

Doulat Khan Molla Tarzi Gowalyari or Dehlavi (11th century) is a Persian poet and writer of the Indian subcontinent, whose most important work is the book *The Ma'dan ol-Javaheer*. This work has not been corrected yet and is kept as a manuscript. The subject of this book is moral issues, which Molla Tarzi has expressed in the form of stories. This prose work has been written in seventeen chapters imitating Sa'di's *Golestan*. In this book, after praising God and praying for the Holy Prophet are discussed moral and educational issues. In the present study, which has been done in a descriptive-analytical method using library tools. The authors seek to answer how the style of book of the *Ma'dan ol-Javaheer*. The results of the research show that many popular thoughts and street and market words have found their way into the words of Doulat Khan. The existence of Sufi and mystical terms is a sign of Tarzi's interest in mysticism. In the field of language can be seen the use of various Arabic words, ancient compounds and expressions, and ancient grammatical structure. In the literary study of the work, the existence of various imaginary forms, including similes, metaphors, metaphors and Ironies, shows the author's ability to follow Sa'di Shirazi.

Keywords: Molla Tarzi Dehlavi, *Ma'dan ol-Javaheer*, Style, Structure.

1. Introduction

There are many Persian manuscripts in libraries and private collections around the world. Despite all the efforts made to identify and revive the written treasures of Iran-Zamin, many of these writings and letters are still unknown. Persian language in Iran and neighboring countries, especially the Indian subcontinent, has been an administrative and official language for many years and people are still interested in it. Sometimes this language was taken by Persian-speaking immigrants to other regions, which was welcomed by the rulers and the people, and new works in Persian were created in these regions.

One of the countries that has a significant part of the Persian versions is the Indian subcontinent. In ancient times, the people of India and Iran had commonalities that can be seen in their language and myths and rituals (Amoozgar, 1994: 48). Much of Ibn Battuta's travelogue is about India and the spread of the Persian language there. The Indian sultans respected the Persian language; For example, Shams al-Din sings a few Persian poems in twenty-seven verses in praise of the Shah and receives a thousand dinars for each verse (Ibn Battuta, 1997: 88.)

The peak of the prevalence of Persian language in the Indian subcontinent is related to the period of Gurkanids, especially Shah Jahan Azam (1628-1659BC). During the Safavid period, many poets and writers went to India from Iran and spread the Persian language in that country, of course, Indo-Iranian scholars were also involved in the development of the Persian language (Fallah, 2009: 92-93).

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 15, No.44, 2023, pp.163-180.

DOI: 10.22111/jsr.2021.31887.1998

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

The migration of writers and poets led to the writing of many literary works in the land of India, which can be seen more in the eleventh and twelfth centuries AH, so that these two centuries are the most fertile period in terms of increasing number of writers and privileges in the style of poets. Persian poetry is known in India (Shafiee Kadkani, 2005: 30). "A writer living in India wants to express more grace and has less to say, or if he has, instead of writing his own words, he has spoken about the wall and has obtained words suitable for his grace sale" (Bahar, 2007: 253). Although Mohammad Taqi Bahar has called these writers bounty sellers, if we look closely at their poems, we find that among the Persian-speaking people living in India, there are also powerful and thematic writers and poets, one of whom is the Gowalyari style.

1.1. Detailed Research Method

The method of this research is descriptive-analytical. The theoretical foundations of the research are presented based on stylistic sources and using manuscripts of the work. First, various books about the author of the work; That is to say, Doulat Khan-e Tarzi Gowalyari has been studied, then only his work, *The Jewel Mine*, has been stylistically analyzed in three intellectual, linguistic and literary fields.

2. Discussion

Doulat Khan-e Tarzi Gowalyari or Dehlavi is a Persian poet and writer of the subcontinent, in the 11th century AH. He is the son of Molla Ali Ahmad Fazel (Qatei Heravi, 1979: 63). Anousheh calls him one of the people of Israel (Jews) and says that Tarzi lived during the reign of Jahangir Gurkhani (1605-1628BC), is related to Molla Ali Ahmad Fadhil Ulyasat (alias 1669 BC) and this group, all they are dervishes and guardians of character and good nature (Anousheh, 2001: 1643).

His maternal ancestor was Molla Khajeh Owais Gowalyari, an astronomer and alchemist of the period of Jalal oi-ddin Akbar Gurkhani (1556-1605BC) (Qatei Heravi, 1979: 63-66). His family was educated and literate: "He enjoys his position under Jahangir Khan. His grandfather, Molla Khajeh Owais, was an expert in astronomy and mysterious sciences" (Hadi, 1995: 593).

The author of *Tazkeh Rooz Roshan* writes about the art and literary talent of Tarzi: One of the works that can be considered as one of the best and most influential works in the field of educational literature is *Golestan Sa'di*. Herman Ateh believes that Sa'di "is more moderate in his mystical beliefs and makes mysticism exclusively subject to moral goals" (Eteh, 1978: 167) Doulat Khan-e Tarzi wrote the book *Ma'dan Al-Javaheer* in the style of Sa'di *Golestan* and Henri Mase has also mentioned this issue (Mase, 1990: 341). That is, both its appearance, the story in the story and the structure of the work is similar to *Golestan*, and in the text we encounter sentences that are similar to *Golestan* prose: "One day, when Saba's camouflage had made the maidens of Bostan look like all kinds of glorious plants, and the cloud-washing washed the feet of the grass-fed luminaries, he went out to hunt in the desert and meadows." (Tarzi, 1163, Page 18).

Doulat Khan-e Tarzi lived in the Indian subcontinent and wrote his book in that land. From reading *Ma'dan ol-Javaheer*, we sometimes come across topics and themes that are related to the nature of the Indian region. Doulat Khan-e Tarzi has shown in the *Ma'dan ol-Javaheer* that he has religious, moral, theological and mystical ideas. The beginning of the work is dedicated to the praise of God and the prayers of the Holy Prophet, and then comes the praise of the Prophet (PBUH) and the elders of the religion; then it refers to popular beliefs and so on.

The Jewel Mine is one of the works that has been written about moral issues. As Safa has said; Tarsi's method is such that he first brings anecdotes and categorizes each category of them under moral points (Safa, 1999: 1497). Addressing all the issues raised in this work requires separate research; But in short, we can mention themes such as truth, loyalty, solitude, religion, avoiding slander and lies, justice, contentment, trust, earning lawful sustenance, and so on. Examples of ethical themes in the *Ma'dan ol-Javaheer* are as follows: Enthusiasm: "It is unlikely in the world of enthusiasm that one would give one's sleep to another out of greed for wealth and wealth" (Tarzi, 1163, P. 20).

Generosity: "In the time of Rajah Man, who is famous among the virtuous guilds of ethics, he was a military man whom the eternal craftsman had created for the people and wrote the figures of cream and kindness on his forehead. His nature had arisen to some extent" (ibid., P. 88). Avoiding Miserliness: "Therefore, one should not lose the skirt of generosity and miserliness and should not be surrounded by miserliness" (Ibid., P. 84). Beggar: "You loved the beggar as much as you loved the

beggar" (ibid., P. 78). Treasure and snake: "This treasure is neither the trouble of a snake nor the protection of a guard" (ibid, p. 4). Water of life: "He was oblivious to this water of life, every drop of which is worth a thousand eternal lives" (ibid., P. 4). Stranger sciences: "Allameh is a demon who is skilled in the science of ghosts and other alien sciences and brings out the unrepeatably magic every time" (Ibid., P. 73).

Demon: "The demon-possessed and ill-possessed demon ruled this city" (Ibid., P. 73) Fairy: "He thought that the fairy was locked in that dark house" (Ibid., P. 95). In his book, Molla Tarzi Dehlavi also refers to mystical issues and themes, which indicates his familiarity and interest in mysticism. Some of the stories he mentions are mystical and allegorical. The author has spoken about love many times by mentioning love stories. The second chapter of the book of the Jewel Mine is about love and affection and the joining of the true beloved.

3. Conclusion

Doulat Khan-e Tarzi Gowalyari or Dehlavi is a Persian poet and writer who lived in the 11th century in the Indian subcontinent. The only effect Tarzi is called Ma'dan ol-Javaheer. The work of this work is in the field of educational literature. This work is written in imitation of Golestan Sa'di and the author tells anecdotes and stories in seventeen chapters. Ma'dan ol-Javaheer, like other works of Persian language, has started with the praise of God and the prayers of the Prophet and the Imams. The following results were obtained from the stylistic study of this work: Tarzi pays attention to educational and moral themes, and the author, with a prose mixed with poetry, some of its moral concepts are; Enthusiasm, avoiding theft, justice, chastity, generosity, loyalty, avoiding stinginess and enthusiasm, chivalry, respect for guests, avoiding slander, thanksgiving, etc. Tarzi Gowalyari is interested in mysticism and Sufism and also mentions mystical themes in the margins of the stories. The author has used many similes in the field of imaginary forms, there are additional types of similes and Mersal similes. The author's use of metaphor is such that by reading the book's prose, images and poetic nuances are visualized in the reader's eyes. There are also allusions in this work, and considering that the Ma'dan ol-Javaheer is a moral and educational work, and there are some instructive issues behind the allusions.

4. References

The Holy Quran.

- Aghahosseini, Hossein and Hemtian, Mahboubeh. (2005). **An Analytical Look at the Science of Expression**, First Edition, Tehran: Samt.
- Amoozgar, Jaleh. (1995). **History of Iranian Mythology**, Volume One, Tehran: Samt.
- Anousheh, Hassan. (2001). **An Encyclopedia of Persian Literature in the Indian Subcontinent**, Volume 4, First Edition, Tehran: Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Anvari, Hassan. (2004). **Farhang-e-Kenayat-e-Sokhan**, Volumes 1 and 2, Tehran: Sokhan.
- Bahar, Mohammad Taqi. (2007). **Stylistics or the history of the evolution of Persian prose**, Volume 3, Tehran: Zavvar.
- Dehkoda, Ali Akbar. (1993). **Dictionary (loghatnameh)**, Tehran: University of Tehran.
- Derayati, Mostafa. (2012). **Indexes of Iranian Manuscripts (Fankha)**, Volume 18, Tehran: Documents and Library Organization of the Islamic Republic of Iran.
- Ethé, Carl Herman. (1977). **History of Persian Literature**, translated by Rezazadeh Shafaq, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Fallah, Morteza. (2010). The place of Persian culture and language in the Indian subcontinent, **subcontinent Researches**, 1(2): 67-97.
- Fesharaki, Mohammad. (2010). **Badi Critique**, fourth edition, Tehran: Samt.
- Hadi, Nabi. (1995). **Dictionary of Indo-Persian literature**, Delhi: Ashok Vihar.
- Ibn Battuta. (1997). **Ibn Battuta Travelogue**, Volume 2, Sixth Edition, translated by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Agah.
- Khayyampour, Abdolrasoul. (1989). **A Dictionary of Speakers**, Tehran: Talayeh.
- Masé, Henri. (1990). **Research on Sa'di**, translated by Hassan Mahdavi Ardabili and Gholam Hossein Yousofi, second edition, Tehran: Toos.
- Mohammadi, Mohammad Hossein. (2009). **Ma'ani, Bayan and Badie**, second edition, Tehran: Zavar.

- Qatei Heravi. (1979). **Tazkere Majmao -ol-shoaraye Jahangirshahi**, with correction, suspension and introduction by Mohammad Salim Akhtar, Karachi: Central and West Asian Sciences Research Institute, Karachi University.
- Rezaei, Reza and Sheikh, Mohammad. (2011). Persian language in India based on the observations of Ibn Battuta, **subcontinent Researches**, 7(2): 47-66.
- Saba, Mozaffar Hossein. (1964). **Tazkereh Rooze Rovshan**, Tehran: Razi Library.
- Safa, Zabihollah. (1999). **History of Literature in Iran**, Fifth Volume, Fifth Edition, Tehran: Ferdows.
- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza. (2005). Nasser Ali Sarhendi, **Art and people**, 7(79): 30-35.
- Shamisa, Sirus. (2007). **Bayan**, second edition, Tehran: Mitra.
- Tarzi Dehlavi, Doulat Khan. (1750). **Ma'dan ol-Javaher**, manuscript No. 200 belonging to the Masoumiyeh Library of Qom.
- Tarzi Dehlavi, Doulat Khan. (n.d.) **Ma'dan ol-Javaher**, manuscript No. 1218 belonging to the Central Library of the University of Tehran.

Cite this article Daraghe, Hashem., Masoumi, Mohammad Reza., Khaleghzadeh, Mohammadhadi. (2023). The stylistic study of Ma'dan ol-Javaher by Molla Tarzi Dehlavi. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(44), 163-180. DOI: 10.22111/jsr.2021.31887.1998

بررسی سبکی معدن الجواهر اثر ملا طرزی دهلوی

هاشم درقه^۱ | محمدرضا معصومی^۲ | محمدهادی خالقزاده^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. ایمیل: Mohammadreza.Masoumi@iau.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

چکیده

دولت‌خان ملّا طرزی گوالیاری یا دهلوی (قرن یازدهم)، شاعر و نویسنده پارسی‌گوی شبه‌قاره هند است که مهم‌ترین اثر او کتاب معدن‌الجواهر است. این اثر تاکنون تصحیح نشده و به صورت نسخه‌خطی نگهداری می‌شود. مضمون این کتاب مسائل اخلاقی است که در قالب حکایات بیان شده‌اند. این اثر منشور به شیوه گلستان سعدی در هفده باب به نگارش درآمده است. در این کتاب بعد از ستایش خداوند و نعت پیامبر اکرم، به مسائل اخلاقی و تربیتی پرداخته شده است. در تحقیق حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای انجام شده است، نگارندگان به بررسی سبک کتاب معدن‌الجواهر پرداخته‌اند. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد بسیاری از تعبیر عامیانه و الفاظ کوچه‌بازاری در کلام دولت‌خان راه یافته است. وجود اصطلاحات صوفیانه و عرفانی، نشانه‌ی علاقه طرزی به عرفان است. در حیطه زبانی، کاربرد انواع واژه‌های عربی، ترکیبات و عبارات کهن و ساختار دستوری کهن دیده می‌شود. در بررسی ادبی اثر، وجود انواع صور خیال، اعم از تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه، بیانگر توانایی نویسنده در پیروی از سعدی شیرازی است.

واژه‌های کلیدی: ملّا طرزی دهلوی، معدن‌الجواهر، سبک، ساختار

۱- مقدمه

در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی در سراسر جهان، نسخه‌های خطی فراوانی به زبان فارسی وجود دارد. با همه تلاش‌هایی که برای شناسایی و احیای گنجینه‌های مکتوب ایران‌زمین انجام شده، هنوز بسیاری از این نوشته‌ها و مکتوبات ناشناخته مانده است. زبان فارسی در ایران و کشورهای همسایه، به خصوص شبه‌قاره هند، سال‌های متمادی زبان اداری و رسمی بوده و هنوز مردم به آن علاقه‌مند هستند. گاهی این زبان را مهاجران فارسی‌زبان به دیگر مناطق برده‌اند که حاکمان و مردم از آن استقبال کرده‌اند و آثار جدیدی به پارسی در این مناطق خلق شده است. یکی از کشورهایی که بخش درخور توجهی از نسخه‌های فارسی را در خود جای داده، شبه‌قاره هند است. در دوران باستان، مردم سرزمین هند و ایران مشترکاتی با هم داشته‌اند که در زبان و اسطوره‌ها و آیین‌های آن‌ها نیز دیده می‌شود (آموزگار، ۱۳۷۴: ۴۸). بخش عمده‌ای از سفرنامه

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۴، ۱۴۰۲، صص ۱۶۳-۱۸۰.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۲۲

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۲/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۱۲

استاد: درقه، هاشم؛ معصومی، محمدرضا؛ خالقزاده، محمدهادی. (۱۴۰۲). بررسی سبکی معدن‌الجواهر اثر ملا طرزی دهلوی. *مطالعات شبه‌قاره*.

۱۵(۴۴)، ۱۶۳-۱۸۰.

DOI: 10.22111/jsr.2021.31887.1998

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

ابن بطوطه درباره هندوستان و اشاعه زبان فارسی در آنجاست. سلاطین هند، زبان فارسی را ارج می‌نهادند؛ مثلاً شمس‌الدین اندکانی قصیده‌ای فارسی در بیست‌وهفت بیت در مدح شاه می‌سراید و در برابر هر بیت هزار دینار صله دریافت می‌کند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۸۸). اوج رواج زبان فارسی در شبه‌قاره هند مربوط به دوره گورکانیان به‌خصوص شاه‌جهان اعظم (۱۰۳۷-۱۰۶۸ ه.ق) است. در دوره صفویان، بسیاری از شاعران و ادبا از ایران به هند رفته و زبان فارسی را در آن دیار گسترش دادند؛ البته هندی‌تباران نیز در گسترش زبان فارسی دخیل‌اند (فلاح، ۱۳۸۹: ۹۲-۹۳). مهاجرت ادبا و شاعران موجب شد در سرزمین هندوستان آثار ادبی فراوانی کتابت شود که در قرن یازدهم و دوازدهم هجری بیشتر دیده می‌شود؛ تا جایی که این دو قرن را هم از نظر افزونی شمار ادبا، هم از نظر امتیازی که در اسلوب شاعری شاعران دیده می‌شود، بارورترین دوره شعر فارسی در هند دانسته‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۴۸: ۳۰). «نویسنده مقیم اهل هند بیشتر می‌خواهد اظهار فضل کند و کمتر مطلب بیان‌کردنی دارد، یا اگر دارد، به‌جای اینکه حرف خود را بنویسد، از درودیوار صحبت داشته و کلماتی مناسب فضل‌فروشی خود به دست آورده است» (بهار، ۱۳۸۶: ۲۵۳). گرچه محمدتقی بهار این ادیبان را فضل‌فروش نامیده است، اگر دقیق در اشعارشان تفحص کنیم، درمی‌یابیم در میان پارسی‌گویان مقیم هند، نویسندگان و شاعرانی توانمند و مضمون‌ساز نیز می‌زیسته‌اند که طرزری گویاری یکی از آن‌ها است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

با حضور پارسی‌زبانان در منطقه شبه‌قاره، آثار مکتوب زیادی به زبان فارسی خلق شد که یکی از این آثار، معدن‌الجواهر طرزری دهلوی است. در این پژوهش تلاش می‌شود به این پرسش پاسخ داده شود که ویژگی‌های سبکی کتاب معدن‌الجواهر چیست.

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

۱- معرفی کتاب معدن‌الجواهر به‌عنوان یکی از آثار فارسی شبه‌قاره که در موضوع ادب تعلیمی است؛

۲- بررسی ویژگی‌های سبکی معدن‌الجواهر.

۳-۱- روش تفصیلی تحقیق

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. مبانی نظری تحقیق با تکیه بر منابع سبک‌شناسی و با استفاده از نسخه‌های خطی اثر ارائه شده است. ابتدا کتب مختلف درباره نویسند، اثر؛ یعنی دولت‌خان طرزری گویاری، بررسی شده، سپس تحلیل سبک‌شناسانه آنها اثر او، معدن‌الجواهر، در سه حوزه فکری، زبانی و ادبی انجام شده است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش مستقلی در مورد کتاب معدن‌الجواهر و طرزری دهلوی انجام نشده است و این مقاله نخستین پژوهش در بررسی این اثر و سبک آن است. در برخی منابع به معرفی اجمالی کتاب معدن‌الجواهر و احوال دولت‌خان طرزری پرداخته شده است. مظفر حسین‌خان صبا، طرزری را سرآمد اقران در نظم و نثر دانسته و به ذکر دو بیت از اشعار وی بسنده کرده است:

«الهی اینچنین عشق و محبت
نصیب طرزری خونین جگر کن
ز اسباب محبت نیست آگاه
از این رمز نهان او را خبر کن»

(صبا، ۱۳۴۳: ۵۰۱)

قاطعی هروی، بیشتر به نسب طرزری، به‌ویژه نسب مادری او که به خواجه اویس گویاری می‌رسد پرداخته است. وی نیز طرزری را ماهر در جمیع علوم می‌داند که در شعر طرزری خاص دارد و صاحب دیوان با اشعار بسیار است. قاطعی یک قصیده (۳۷ بیت) و یک غزل (۸ بیت) از اشعار طرزری را در تذکره مجمع‌الشعراء جهانگیرشاهی آورده است. چند بیت از قصیده مذکور در تمجید از قاطعی است چنین است:

گرفت روی زمین فوج لشگر سرما ...
چو روز عمر عدوی امیر خضرلقا
در این زمانه بود بی نظیر و بی همتا»
(قاطعی، ۱۹۷۹: ۶۵-۶۴)

«خدیو چرخ چو در قوس کرد نصب لوا
رسیده روز کنون در کمال کوتاهی
محیط فضل و هنر میر قاطعی که به فضل

مطلع و مقطع غزلی که در این تذکره آمده است:

گفتم که شعله‌ای ز سر طور شد بلند
هشیار شو که غلغلۀ صور شد بلند»
(همان: ۶۶)

«بالای بام چون قد آن حور شد بلند
طرزی برآر پنبه غفلت ز گوش هوش

ذبیح‌الله صفا که نسخه‌ای از معدن الجواهر را در کتابخانه ملی پاریس دیده است نیز بیشتر به معرفی این کتاب پرداخته و آن را مجموعه‌ای از قصص و حکایات اخلاقی مختلف و متنوع معرفی کرده است. صفا بر این عقیده است که طرزی واضح داستان‌های کتاب نیست، بلکه آن‌ها را از مآخذی که در دسترس داشته، اقتباس و متناسب با عنوان‌های اخلاقی کتاب ذکر کرده است (صفا، ۱۳۷۸: ۱۷۲۰/۵-۱۷۲۲).

۲- بحث

۲-۱- معرفی مؤلف

دولت‌خان طرزی گویاری یا دهلوی، شاعر و نویسنده فارسی‌گوی شبه‌قاره، در قرن یازدهم هجری است. انوشه وی را از مردم بنی اسرائیل (یهودیان) می‌خواند و می‌گوید طرزی در عهد جهانگیر گورکانی (۱۰۱۴-۱۰۳۷ق.) می‌زیسته، با ملاعلی احمد فاضل اولیاصفت (متخلص به نشانی و م. ۱۰۸۰ ه.ق) نسبت داشته و این جماعت، همه درویش‌نهاد و اولیاصفت و خوش‌طبع‌اند نیای مادری او ملا خواجه اویس گویاری، اخترشناس و کیمیاگر دوره جلال‌الدین اکبر گورکانی (۹۶۳-۱۰۱۴ق) بوده است (انوشه، ۱۳۸۰: ۱۶۴۳/۴؛ قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۶۳-۶۶). خانواده او اهل علم و ادب بوده‌اند: «از موقعیت و جایگاه خود تحت نظر جهانگیرخان لذت می‌برد. پدربزرگش ملا خواجه اویس، متخصص در ستاره‌شناسی و علوم اسرارآمیز بود» (Hadi, 1995: 593).

مؤلف تذکره روز روشن درباره هنر و استعداد ادبی طرزی می‌نویسد: «دولت‌خان گویاری در نظم‌پردازی و نثرپردازی سرآمد اقران بود و کتاب معدن الجواهر حسب الارشاد شاه‌جهان پادشاه تصنیف نموده» (صبا، ۱۳۴۳: ۵۰۱)؛ اما چنانکه طرزی در کتاب معدن الجواهر ذکر کرده، آن را به نام جهانگیر پادشاه تألیف و به او تقدیم کرده است. اشتباه صبا در تذکره روز روشن به کتاب فرهنگ سخنوران نیز راه یافته و خیام‌پور در معرفی طرزی به این کتاب استناد کرده است (خیام‌پور، ۱۳۶۸: ۱۳۶۸/۲).

۲-۱-۱- معرفی اثر

معدن الجواهر اثری منثور آمیخته به نظم و سرشار از مضامین اخلاقی است که به سبک گلستان سعدی نوشته شده است. این کتاب در سال ۱۰۲۴ ه.ق. به دستور و به نام جهانگیر شاه گورکانی (۱۰۱۴-۱۰۳۷ ه.ق) تألیف شده است (صفا، ۱۳۷۸: ۱۷۱۹). طرزی در پایان کتاب به هر دو نکته اشاره می‌کند:

شهنشاه جم‌ج‌اه گ‌ردون مح‌ل
بر آراسته چون حلی و حل
خرد: «نسخه نادر و بی‌بدل»...
بادا پسند خاطر شاه جهان‌پناه

به نام جهانگیر اقلیم بخش
شده جلوه‌گر چون عروس این کتاب
پی سال اتمام تاریخ گفت
صد شکر کاین کتاب مرتب شد و تمام

چون کرده‌ام به نام جهانگیر از آن شده تاریخ او «کتاب جهانگیر پادشاه» (طرزی، ۱۱۶۳: ۱۵۸)

مؤلف از خود با عنوان جامع حکایات یاد می‌کند و همین خود دلیلی است بر آنکه او واضع داستان‌ها نبوده و آن‌ها را از مأخذهایی که در دسترس داشته، فراهم آورده است. صفا نسخه‌ای از کتاب را در کتابخانه ملی پاریس دیده که ۲۲ باب داشته است (صفا، ۱۳۷۸: ۱۷۱۹)؛ اما نسخه مورد استفاده در این مقاله، در هفده باب نگاشته شده است (طرزی، ۱۱۶۳: ۸).

۲-۱-۲- شباهت اثر با گلستان

یکی از آثاری که می‌توان آن را جزو برترین و تأثیرگذارترین آثار حوزه ادبیات تعلیمی دانست، گلستان سعدی است. هرمان اته عقیده دارد سعدی «در عقاید عرفانی خود معتدل‌تر است و عرفان را منحصرأ تابع هدف اخلاقی قرار می‌دهد» (اته، ۱۳۵۶: ۱۶۷). دولت‌خان طرزی که ارادت خاصی به سعدی دارد و او را با القاب «عندلیب چمن سخن‌پردازی» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴۹)، «عندلیب نغمه‌سنج گلشن تجرید» و «هزاردستان بوستان تفرید» (همان: ۵۰) می‌خواند نیز کتاب معدن‌الجواهر را در قالب اثری تعلیمی-اخلاقی و به شیوه گلستان سعدی تصنیف کرده است (ماسه، ۱۳۶۹: ۳۴۱) و به فراخور موضوعات اخلاقی کتاب، قصص و حکایاتی آورده است؛ به‌طورکلی، هم ساختار اثر به گلستان شبیه است و هم متن آن به نثر مسجع گلستان شباهت دارد.

از بارزترین شباهت‌های معدن‌الجواهر با گلستان، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. **سجع‌پردازی، قرینه‌سازی و به‌کاربردن آرایه‌های ادبی:** کلام طرزی همانند سعدی مشحون از سجع‌های زیباست. طرزی که سعی داشته تا جانب اعتدال را در سجع‌پردازی رعایت کند، گاهی از این قاعده عدول کرده است. وی از انواع آرایه‌های لفظی و معنوی استفاده کرده است که در ادامه این پژوهش به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۲. **آمیختگی نظم و نثر:** طرزی هر جا که لازم دانسته، به فراخور موضوع، مصراع، بیت یا ابیاتی را در متن گنجانده است. اغلب ابیات از خود اوست و در پاره‌ای موارد نیز ابیات دیگر شعرا مثل سعدی، حافظ یا جامی را آورده است. طرزی به‌ندرت از اشعار عربی استفاده کرده است.

۳. **باب‌گذاری اثر:** معدن‌الجواهر نیز مانند گلستان سعدی در باب‌های مختلف تدوین شده است. گرچه تعداد ابواب آن از گلستان سعدی بیشتر است. شبیه‌بودن نام باب‌های معدن‌الجواهر مثل «در عشق و محبت» (باب دوم) و «در فضیلت توکل و قناعت و عبادت» (باب هشتم) با نام ابواب گلستان یا شباهت مضامین باب «در دادگستری و عدل‌پروری» (باب هفتم) با باب «در سیرت پادشاهان» گواه بر این مطلب است.

۴. **آوردن احادیث:** البته طرزی بیشتر در مقدمه یا دیباچه کتاب خود به احادیث استشهاد کرده است؛ برای مثال می‌توان به احادیث «الشعرا تلامیذ الرحمن والعلماء ورثة الانبياء» (طرزی، ۱۱۶۳: ۵)، «ان الله تحت العرش كنز مخفی مفاتحه السنه الشعراء» (همان: ۶)، «انا افصح العرب والعجم و انا مدینه العلم و علی بابها» (همان: ۷) اشاره کرد.

۵. **آوردن واژه‌ها و ترکیبات عربی:** طرزی در متن معدن‌الجواهر به‌وفور از کلمات و ترکیبات عربی استفاده کرده است.

۶. **بهره‌گیری از توصیف:** طرزی نیز همانند سعدی به‌خوبی از عنصر وصف در تصویرگری استفاده می‌کند. وی سعی دارد تا صحنه‌های حوادث را با جزئیات و زیبایی‌های ادبی به تصویر بکشد و گاه در این مسیر به جانب اغراق می‌گراید. نمونه زیر، توصیف گلشن از زبان طرزی است:

«ناگاه در راه، عبور او به جانب گلشنی افتاد که به گل‌های گوناگون و شقایق رنگارنگ هنگامه فردوس برین را برهم‌زدی و نسیم غالیه‌سایش لخلخه‌وار بزم روحانیان را معطر ساختی. ترانه‌سنجی بلبل، جیب گل را به‌رنگ صوفیان پاره‌کردی و نغمه‌سرایی فاخته سرو را چون اهل وجد و وصال، در رقص و اهتزاز آوردی. نرگس چون سرمستان مخمور، خواب‌آلوده و بنفشه چون عابدان ازرق‌پوش با خرقه کبود و لاله را چون شهیدان خونین‌کفن، داغ بر دل و صنوبر را به رنگ دیوانگان از آب، پای در سلاسل و سبزه نورسته فرش سندس و استبرق به صحن چمن گسترده و درختان دلکش، طوبی‌وار سایه راحت و آسودگی بر زمین افکنده. ترانه جویبار، عیش خفته را بیدار ساخته و سبزه به دلربایی رونق آسمان مینایی شکسته» (همان: ۲۵).

۲-۱-۳- معرفی نسخه‌های اثر

از این اثر دو نسخه در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود:

۱- نسخه شماره ۲۰۰ که در کتابخانه معصومیه قم نگهداری می‌شود و دارای ۱۵۸ برگ است و به کتابت محمد عظیم‌الدین ولد شیخ محمد عابد بن شیخ خیرالله، به خط نستعلیق نگاشته شده است. تاریخ کتابت این نسخه ۱۱۶۳ ه.ق. است. این نسخه، به دلیل کامل بودن، داشتن تاریخ و عدم افتادگی، به‌عنوان نسخه مبنا در این پژوهش استفاده شده است.

۲- نسخه شماره ۱۲۱۸ که به‌صورت میکروفیلم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و دارای ۱۳۷ برگ است. این نسخه که به خط نستعلیق کتابت شده است، تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد. اصل این نسخه به شماره ۴۶۴، Add.61 در کتابخانه بادلیان آکسفورد نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۳۹۱: ۳۰/۳۴۰).

۲-۲- سبک اثر

در ادامه این پژوهش، تفکر نهفته در اثر و سبک زبانی و ادبی آن بررسی می‌شود.

۲-۲-۱- ویژگی‌های فکری نویسنده

دولت‌خان طرزی در معدن الجواهر نشان داده که دارای اندیشه‌های دینی، اخلاقی، حکمی و عرفانی است. ابتدای اثر به حمد و ستایش پروردگار و نعت پیامبر اکرم اختصاص دارد و در ادامه مدح و ستایش پیامبر (ص) و بزرگان دین می‌آید؛ سپس به عقاید عامیانه و... اشاره می‌شود.

۲-۲-۱-۱- حمد الهی، نعت پیامبر اکرم و بزرگان

دولت‌خان، کلام خود را با نام خداوند آغاز می‌کند: «جهان جهان نیایش، جهاننداری را سزد که رایات جهانگیری فرمانروایان والاشکوه بر گنبد گردون برافراخت» (طرزی، ۱۱۶۳: ۲). در نعت حضرت محمد (ص) و اصحاب و اولاد ایشان می‌گوید: «رحمت فراوان نثار صحابه عظام و اولاد کرام که انتظام سلسله اسلام وابسته به ایشان است باد، پس از نگاشتن حمد ایزدی و نعت سرایی محمدی، گزیده‌ترین شیوه‌های مرضیه انسان آن است...» (همان: ۲).

طرزی حضرت علی (ع) را مدح می‌کند: «سیمای آن فارس مضماری فضل و کمال و چابک‌سوار عرصه علم و افضال، شایسته تشریف «أنا مدینه العلم و علیُّ بابها» و علی مرتضی علیه‌السلام بسا جواهر معانی که از طور سخنرانی بر روی آب آورد که در رشته احصا و اعداد نمی‌گنجد» (همان: ۶). طرزی شیعه بوده و به امامان شیعیان ارادت داشته است؛ وی در منقبت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می‌گوید: «آن دو برنا نوباوه چمن رسالت و ولایت، نیر اوج هدایت و کرامت: زیدگان کونین، امام حسن و امام حسین، رضی‌الله» (همان: ۱۰).

طرزی، ممدوح خویش جهانگیرشاه را حاکمی بی‌بدیل دانسته؛ بارها به مدح او می‌پردازد:

جهانگیر شاهنشاهی بی‌نظیر ————— که زینت ازو یافت تاج و سریر

(همان: ۳)

۲-۲-۱-۲- علاقه به شعرای پارسی

نویسنده کتاب معدن‌الجواهر، اشعار سعدی و حافظ را خوانده است و به سعدی شیرازی ارادت می‌ورزد، چنانکه از شیراز و همچنین سعدی و حافظ این‌گونه یاد می‌کند: «مگر خاک پاک شیراز، به امطار سحاب عنایت ازلی و رشحه الطاف لم‌یزلی نمناک گشت که در چمنزار همیشه‌بهار آن دیار، همچو شیخ سعدی و حافظ گل‌های شکفته که از نسیم سخن‌آرایی و نکته‌پیرایی ایشان، مشام سکنه روم و شام، معطر، بلکه دماغ همگی متوطنان خاور و باختر معنبر است» (همان: ۵۰) و ابیاتی از خواجه حافظ شیرازی را تضمین کرده است: «چشم بر کرم ایزدی بسته، به این ادا مترنم می‌بود:

کشتی شکستگانیم، ای باد شرطه برخیز
باشد که باز بینیم، آن یار آشنا را»
(همان: ۹)

«باده‌فروش را به انواع دلگرمی تسلی‌بخش شد و به‌موجب بیکران امیدوار ساخت و به زبان حال بدین مقال مترنم شد:
رواق منظر چشم من آشیانه توست
کرم نما و فرود آ که خانه خانه توست»
(همان: ۸۰)

آن طور که خود می‌گوید، شعری از جامی را در لابه‌لای حکایت گنجانده است: «چنانچه آن بلبل گلشن عرفان و حقایق کاشف غوامض معانی و رموز دقایق، عارف نامی گرامی مولانا جامی می‌سراید:
«گر به خون غلطم چه باک او را، که طفل خردسال
رقص داند اضطراب مرغ بسمل کرده را»
(همان: ۸۰)

۲-۲-۱-۳- مضامین اخلاقی

معدن‌الجواهر از جمله آثاری است که درباره مسائل اخلاقی نگاشته شده است. همان طور که صفا نیز گفته است؛ شیوه طرزى چنین است که ابتدا حکایت‌هایی را آورده و هر دسته از آن‌ها را در ذیل نکاتی اخلاقی فصل‌بندی کرده است (صفا، ۱۳۷۸: ۱۴۹۷). پرداختن به تمام مسائل بیان‌شده در این اثر، تحقیقی جداگانه می‌طلبد؛ اما به‌طور خلاصه می‌توان به مضامینی نظیر راستی، وفاداری، استغنا، دیانت، پرهیز از افترا و دروغ، عدالت، قناعت، توکل، کسب رزق حلال و... اشاره کرد. نمونه‌هایی از مضامین اخلاقی مورد توجه در کتاب معدن‌الجواهر چنین است:

غیرت: «از عالم غیرت بعید است که کسی هم‌خواه خود را به‌اختیار خود به طمع جاه و ثروت به دیگری سپارد» (همان: ۲۰).
سخاوت: «در زمان راجه‌مان که به اصناف مکارم اخلاق، شهره آفاق است، سپهسالاری بود که صانع ازل طینت او را به آب مردمی سرشته بود و رقوم کرم و احسان بر جبین او نوشته، سخا را از همت او روز بازاری و عطا را از فطرت او قدری و مقداری پدید آمده بود» (همان: ۸۸).

پرهیز از بخل: «پس آدمی را باید که دامن سخا و بذل از دست ندهد و پیرامن بخل و امساک نگرده» (همان: ۸۴).

سائل نوازی: «سائل را آن باذل به‌مثابه‌ای دوست داشتی که سائل درم را» (همان: ۷۸).

عفت: «اما دوشیزه‌ای که با وجود حسن و زیبایی پرنور و به عفت و پارسایی مزین و مجلی بود طالب آنم...» (همان: ۵۸).

جوانمردی: «خاتم جوانمردی حاتم را از سر نو در انگشت سخاوت درآورده، به بذل و کرم انگشت‌نما بود» (همان: ۷۸).

دستگیری از درماندگان: «پیوسته کمر خدمت درماندگان بسته، بر مسند مروت و صدر فتوت نشسته می‌بود» (همان: ۷۸).

احترام به میهمان: «او بشکفته روی، گشاده پیشانی و دل گرمی از خانه برآمد و ایشان را در دیوان‌خانه به کمال تجلیل و تکریم نشانده و به خدمت کمر بست» (همان: ۸۱).

پرهیز از آزار دیگران: «دانا باید که اندیشه مضرت را درباره هیچ‌کس در خاطر راه ندهد» (همان: ۹۹).

پرهیز از حيله گری: «زهار زهار، شیوه بی دینتی و کفران نعمت شعار خود نسازید و راه دغابازی و حيله پردازی مسپرید» (همان: ۱۰۴).

۲-۲-۱-۴- جغرافیا و طبیعت محلی

دولت خان طرزی در شبه قاره هند زیسته و کتاب خود را در آن سرزمین به تحریر درآورده است. با مطالعه کتاب معدن الجواهر با مطالب و مضامینی روبه رو می شویم که به منطقه هندوستان مربوط است. همین امر موجب شده است تا در معدن الجواهر، لغات، اصطلاحات، اسامی اماکن، اسامی و القاب افراد و... که متعلق به آن سرزمین است بسامد بالایی داشته باشد؛ برای مثال: «مابین آن درخت جوز هندی رسته و بوزنه بالای آن نشسته» (همان: ۴۳)؛ «راجپوت از این آگهی ترسان و مبهوت شد و دست و پا گم کرد» (همان: ۱۱۲). «جوانی را دیدم که در سایه درختی نشسته و لته بر سر پیچیده و لنگی در ته بسته ...» (همان: ۵۰). «در شهر جَوَن پور زنی داشتم جمیله...» (همان: ۵۱). «آن جادو زن ادویه ها خورده بود ...» (همان: ۵۹). «چند فیل بنگاله که به شایستگی درگاه والا داشته باشند روانه می سازد» (همان: ۶۰). «... در کشور هندوستان از ولایت گجرات مرزبانی بود که به عدل نوشیروان عرصه گیتی را آرایش داده» (همان: ۶۴). «یکی از برهمنان نکته طراز سحرپرداز که اکثری از کتب هندوان به نظر آورده و از علم تواریخ بهره وافر اندوخته بود ...» (همان: ۷۷). «در این اثنا، شاعری هندی زبان که در این گبرستان، باده فروش می نامند، از ولایت دکهن اوصاف برگزیده و اخلاق پسندیده و کرم و احسان راجه شنیده، به گوآلیار رسیده و رو به درگاه او نهاده» (همان: ۷۷ و ۷۸). «ماری سیاه را که تازیانه ملک الموت است از مارگیران طلب داشته، دست به سویس دراز کنم» (همان: ۸۱). «برهمن از دور جلوه گر شد» (همان: ۹۳).

۲-۲-۱-۵- اعتقادات عامیانه و خرافی

باورهای عامیانه و خرافات، ریشه در عقاید و فرهنگ جوامع دارد. انسان هنگام ناتوانی در حل مشکلات، به دنبال راهی برای پیشبرد اهداف یا علتی برای ناکامی هاست؛ بنابراین به سبب اینکه عقل بشر از درک برخی رخدادها و حوادث خارق العاده ناقص است، اعتقاداتی ساده در ذهن خود به وجود می آورد تا از درد و آلام مصیبت ها را کاسته و با سرنوشت همراه شود. هنگام مطالعه معدن الجواهر نیز برخی اعتقادات عامیانه ای که رنگ خرافه دارد دیده می شود:

گنج و مار: «این گنج را نه زحمت مار است نه حراست پاسبان» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴).

آب زندگانی: «از این آب زندگانی که هر قطره او هزار عمر جاودانی می ارزد، غافل بود» (همان: ۴).

علوم غریبه: «دیوی است علامه که از علم ارواح و دیگر علوم غریبه مهارتی دارد و هر زمان شعبده غیرمکرر از پرده بیرون می آرد» (همان: ۷۳).

دیو: «دیو عفريت منش و ناخوش بر این شهر مسلط شد» (همان: ۷۳)

پری: «گمان برد که پری را در آن ظلمت خانه بند کرده اند» (همان: ۹۵) و نیز استخوان جادوگری (همان: ۷۱)؛ کیمیاگری (همان: ۸۴)؛ جادو و طلسم (همان: ۴۰)؛ افسون (همان: ۴۵)؛ طلسمات، افسون خوانان (همان: ۴۴)؛ شومی جغد (همان: ۱۵)؛ رمال (همان: ۶۵) و

۲-۲-۱-۶- عرفان

ملا طرزی دهلوی در کتاب خود به مسائل و مضامین عرفانی نیز اشاره می کند که حاکی از آشنایی و علاقه ای است که وی به عرفان دارد. برخی از داستان هایی که ذکر کرده، صبغه عرفانی داشته و تمثیلی است. نویسنده با ذکر داستان های عاشقانه بارها از عشق سخن گفته است. باب دوم کتاب معدن الجواهر درباره عشق و محبت و وصال محبوب حقیقی است. برخی اشعار وی که صبغه عرفانی دارد، عبارت اند از:

مجازی عشق چون این ساز دارد
خداوند اینه به عشق آن دو عاشق

خوشا کوا و با حقیقت راز دارد
که ما را نیز کن در عشق صادق

(همان: ۱۶)

در راه عشق جز به توکل قدم منه
آن است شرط ره که توکل کند کسی

(همان: ۹)

تا که اهل حقیقت و عرفان
تا که اهل حقیقت و عرفان

بسه عنایات ایزد متعال
باد باقی همیشه دولت شاه

(همان: ۲۸)

نمونه‌های دیگر مضامین عرفان و تصوف که در کتاب معدن‌الجواهر بدان اشاره شده، عبارت‌اند از: رجا (همان: ۱۱)، شوق (همان: ۱۱)، کشف باطنی و عرفانی (همان: ۱۷)، کشش باطنی (همان: ۲۸)، جذب درونی (همان: ۲۸)، تجرد (همان: ۲۸)، تفرید (همان: ۲۸)، یگانگی، وحدت، حلقه واصلان (همان: ۲۸)، راه محبت (همان: ۲۸)، مرآت حق‌پسندی (همان: ۳۰)، غلبه حال (همان: ۳۲)، علم‌الیقین، حق‌الیقین (همان: ۲۹)، مستی ذوق (همان: ۱۱۶۳: ۳۲)، تصوف (همان: ۳۱)، صوفی، رقص، پایکوبی (همان: ۱۵۱)، سماع (همان: ۳۲).

۲-۲-۲-۲- سطح زبانی و دستوری

۲-۲-۲-۱- ساخت و کاربرد صفات

کاربرد صفت مرکب: بسامد کاربرد صفات مرکب در معدن‌الجواهر قابل توجه است؛ از جمله خدایان بزرگ‌نژاد، فرمانروایان والاشکوه (همان: ۱)، شب‌بیداران تهجدگزار (همان: ۷)، سخن‌سنجان دقیقه‌بین (همان: ۳)، نادره‌گویان خوش‌گفتار (همان: ۶)، حاجتمندان فروبسته‌کار (همان: ۱۲)، معلولان گسسته‌امید (همان: ۱۲)، کذابان ناصواب‌اندیش (همان: ۱۴).

کاربرد صفت به شیوه عربی: خلعت فاخره، زن جمیله (همان: ۱)، شیوه نامرضیه (همان: ۵).

۲-۲-۲-۲- کاربرد «رای فک اضافه

رای فک اضافه: «او را تعلق خاطر به هندو زنی به هم رسید» (همان: ۱۳)، «یکی از صیادان را بر حال او دل بسوخت» (همان: ۱۴)، «زلیخا را اندیشه نادرست و رأی سست او دل‌نشین شد» (همان: ۲۳).

۲-۲-۲-۳- حرف ربط «تا»

از حرف ربط «تا» در موارد ذیل استفاده شده است:

در آغاز جمله پیرو برای بیان نتیجه: «در این شیوه نامرضیه، پیروی و تقلید نماید تا همیشه سخن حکمت‌آمیز و نفاس عنبربیزش، در دل هرکس مؤثر و کارگر آید» (همان: ۵)؛

در معنی «تا وقتی که»: «پس دانا را باید که فکر بر اصل نموده، در این خرابه فانی، شایسته یادگاری واگذارد تا ارباب دانش و بینش آن را به نظر هوس‌آگین درآورده» (همان: ۷).

۲-۲-۲-۴- کهن کاربردها

برخی از کاربردهای دستوری در کتاب معدن‌الجواهر عبارت‌اند از:

کاربرد یای استمراری: «خس و خاشاک از راهش پاک ساختی» (همان: ۱۳)، «تا سحرگاه ستاره شمردی و از بی‌قراری و اضطراب خوابش نبردی» (همان: ۱۸).

رنگ به معنی گونه: «اگر به محافظت و حراست می‌کوشیدید، بدین رنگ چون زنان تمسخر نشدید» (همان: ۱۰۲).

کاف تصغیر: تختک (همان: ۳۷).

پسوند «چه» برای تصغیر: دکانچه (همان: ۶).

کاربرد کهن فعل: سوختن به جای سوزاندن (همان: ۱۵)؛ رسیدن نتوانند (همان: ۳۴)؛ قابو یافتن: فرصت یافتن (همان: ۴۱)؛ کافتند؛ نریزیده بود (همان: ۱۲).

ماضی التزامی به جای ماضی نقلی: «گفت ای آزادی از جذب درونی و کشش باطنی خود معلوم نموده باشی که اخلاص حقیقی و محبت صمیمی من با تو به چه درجه است» (همان: ۲۲).

فعل استمراری به جای ساده: «اگر شاهزاده به بانوی حضرت که در این هنگام شبستان خاص را بدو آرایش داده‌اند مایل می‌بود راضی می‌شدند که بدو سپرده‌اید» (همان: ۲۰).

جدایی دو جزء فعل مرکب: «قطع مراحل و منازل نموده» (همان: ۹)، «به رنگ پاسبانان، پاس خانه آن آشوب زمانه می‌داشت» (همان: ۱۳)، «مصلحت ندید که تفحص خرقة و کاسه و غیره نماید» (همان: ۴۱) پژوهش حال او نماید (همان: ۴۰).

۲-۲-۵- کاربرد فراوان لغات عربی

حیز (همان: ۵)، لاریبی (همان: ۵)، سیما (همان: ۶)، تفوق (همان: ۳) مطرز، لوث، انام، مسطر (همان: ۶)، استحسان (همان: ۸)، اعانت (همان: ۷) منکشف، منجلی، مستفید (همان: ۱۱)، مشعوف (همان: ۱۳)، حاذق (همان: ۱۶)، تبجیل (همان: ۸)، انتعاش (همان: ۲۳)، کرات، مرآت (همان: ۲۴)، حداقت، اقدس، اقران، امائل (همان: ۱۳)، منعوت، رعونت، امصار (همان: ۳۷)، مرجل (همان: ۴۸)، ترصد (همان: ۴۴)، تائق (همان: ۱۵)، مصقله (همان: ۹۶) و ...

۲-۲-۶- کهن‌واژگان

پرویزن (همان: ۷)، سه‌برگ: نوعی گل (همان: ۹)، چرکن، مزبله (همان: ۱۱)، کریوه، غوث، لجه، کلند به معنی کلنگ، خمول (همان: ۱۲)، راق (همان: ۱۶)، ازاله به معنی دورکردن (همان: ۱۸)، دوستگانی (همان: ۴۰)، شوخ‌چشم به معنی بی‌شرم (همان: ۵۴)، شوخ: گستاخ (همان: ۱۰۳).

۲-۲-۳- سطح ادبی

معدن الجواهر کتابی آمیخته به نظم و نثر است که در آن از انواع آرایه‌های بدیعی و بیانی و شگردهای علم معانی استفاده شده است.

۲-۲-۳-۱- تضمین آیات و روایات و ترکیبات

طرزی آیات و روایات و اشعار فارسی را تضمین کرده است؛ مثلاً در این جمله، از آیه ششم سوره هود استفاده شده است: «چون استیلای شوق آن مقام میمنت‌التزام دامن‌گیر او شد، طنطنه «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» به گوش هوش راه داده، بی آنکه سامان‌زاد نماید، ره‌نورد بادیه توکل شد» (همان: ۸).

یا این حدیث معروف درباره حضرت علی^ع: «سَيِّمًا أَنْ فَارَسَ مَضْمَارَ فَضْلِ وَ كَمَالِ وَ چابک‌سوار عرصه علم و افضال، شایسته تشریف «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ أَبُهَا»» (همان: ۶).

۲-۲-۳-۲- سجع

همان‌گونه که گفته شد معدن الجواهر تقلیدی از گلستان سعدی است. طرزی در این کتاب، همانند سعدی بسیار به سجع پرداخته است.

سجع مطرف آن است که در روی یکسان و در وزن مختلف باشد (فشارکی، ۱۳۸۹: ۷)؛ مانند «خس و خاشاک از راهش پاک ساختی و گاهی مژگان چون پای انداز زیر قدم‌هاش انداختی» (طرزی، ۱۱۶۳: ۱۳)، «آن دلسوخته شعله محبت و عشقبازی و آن چهره افروخته باده رقت و جانگدازی» (همان: ۳۱)

سجع متوازی آن است که به وزن و تعداد حروف و روی یکسان باشد (فشارکی، ۱۳۸۹: ۶)؛ مانند «بدر که به‌خوبی خود می‌بنزد از غیرت او دم به دم می‌گذارد» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۹). سجع متوازن کلمات قرینه‌ها در وزن متفق و در روی مختلف‌اند (فشارکی، ۱۳۸۹: ۶)؛ مانند «آتش شوق ایشان را بدین‌گونه ملتهب و مشتعل ساخته ...» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۱).

۲-۲-۳- موازنه

موازنه هنگامی است که دو مصرع در تقابل انواع سجع متوازی و متوازن و مطرف قرار گیرند:

صد ناله هست در لب و نسپرده راه گوش صد گریه هست در دل و نشنیده نام چشم
(همان: ۱۸)

۲-۲-۳-۴- طرد و عکس

در طرد و عکس، کلمات یک جمله، مصراع یا بیت جابه‌جا می‌شود (محمدی، ۱۳۸۸: ۱۴۰)؛ مانند «در قلب در جنب او قلب در است» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴).

۲-۲-۳-۵- تتابع اضافه

ذکر کلمات به‌صورت متوالی با کسره اضافه به دنبال هم است؛ مانند «هیچ‌مدانان ژاژخایان بیهوده‌گویان هرزه‌درایان» (همان: ۶)، «سرحلقه دوربینان هنرپرور» (همان: ۸).

۲-۲-۳-۶- تضاد

ذکر کلمات متضاد در شعر و جملات و عبارات است؛ مانند پارگین و زلال، ظلمت و نور، دیو و حور، شیون و شور (همان: ۴)، باختر و خاور (همان: ۷)، ناکامی و کامروایی (همان: ۱۱)، دویی و یگانگی (همان: ۱۵)، لاغری و تنومندی، قوت و ضعف، نورانی و ظلمانی (همان: ۱۸)، خویش و بیگانه (همان: ۲۶).

۲-۲-۳-۷- تلمیح

تلمیح اشاره به واقعه یا داستانی است. نمونه‌هایی از تلمیح در کتاب معدن‌الجواهر طرزی چنین است: «در کار اسکندر ذوالقرنین که در آرزوی آب حیوان، ظلمت آباد گیتی را به پای طلب پیمود...» (همان: ۴)، خضر (همان: ۴)، عیسی (همان: ۵)، آدم (همان: ۶)، کوه طور (همان: ۶)، موسی (همان: ۹)، مسیح (همان: ۲۱).

۲-۲-۳-۸- مراعات نظیر

«آن است که اموری را که به نحوی باهم ارتباط دارند، در شعر یا نثر بیاورند» (فشارکی، ۱۳۸۹: ۷۰). دولت‌خان طرزی از تناسب و مراعات نظیر بسیار استفاده می‌کند؛ مانند عناصر اربعه در این جملات: «زهی آبی که هم رطوبت آب دارد و هم لطافت باد و هم حرارت آتش. منبع آن در طینت خاکی‌نهادان نهاده‌اند» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴) و نمونه‌های ذیل: «حکیم سخن‌آفرین اگر ابواب نطق بر بشر نگشودی، از آدمی تا حیوان، چه فرق بودی؟ ناچار با چهارپایان هم طویله بودی» (همان: ۴)؛ گنجی بادآورد، دزد و نقب‌زن، تاراج و یغمای غارتگران (همان: ۵)؛ ناهید، ترانه، نعت‌سرایی، مترنم (همان: ۵)؛ جواهر، گران‌بها، جوهری، خرده‌شناس، صرافان (همان: ۶)؛ شب، کواکب، فلک، ماه (همان: ۶)؛ بوم شوم، ویرانه، نوحه‌سرایی، شیون

(همان: ۱۵)؛ گرد، باد، بادیه، غربت، بیابان (همان: ۳۶)؛ گل، شقایق، نرگس، بنفشه، لاله (همان: ۲۵)؛ سبزه، درخت، چمن، صنوبر، سایه (همان: ۲۵)؛ عیش، تنعم، نشاط، کامرانی (همان: ۳۶).

۲-۲-۳-۹- مجاز

مجاز، کاربرد لغت در غیر معنی وضعی و قراردادی است. در مجاز، رابطه‌ای بین معنی وضعی و مجازی وجود دارد که به آن علاقه می‌گویند (ن.ک. آقاحسینی و همتیان، ۱۳۹۴: ۴۳-۴۱):

مویه‌مو که مجاز از همه وجود است: «مویه‌موی او گرفتار سلسله محبت شد» (همان: ۲۷)؛ و مثال ذیل که در آن «نگین» مجاز از انگشتر (نشانه قدرت و سلطنت) است: «هفت اقلیم را در زیر نگین پادشاه جم‌جاه آورده بود» (همان: ۳۶).

۲-۲-۳-۱۰- تشبیه

در کتاب معدن الجواهر تشبیهات زیادی به‌کار رفته است. برخی تشبیهات این کتاب به این شرح است: «سخن، فرزندی است رشید که پدر خود یعنی سخن‌پرور را تا نفخ صور به نیکنامی زنده و مشهور می‌دارد و نسلی است که هرگز انقطاع نپذیرد، چراغی است که از صرصر حوادث اوقات نمی‌رد، بنیادی است دیر بقاء، آفتابی است با فروغ و ضیاء» (همان: ۳). «از بس لطافت‌گویی جانی است که از چشم مردم نهان است» (همان: ۳). «برق‌صفت از جای جست و چون رعده خروشان و مانند سیلاب جوشان، بر کنار دریا رفت» (همان: ۱۴). «آن ماه که چون ماهی در برج آبی فرو رفته بود» (همان: ۱۴). «چون شمع می‌گدازد و چون بدر می‌کاهد» (همان: ۱۸).

۲-۲-۳-۱۰-۱- تشبیه مضمیر

تشبیهی است که «در نگاه اول تشبیه به نظر نمی‌رسد؛ اما با اندکی تأمل و دقت می‌توان تشبیه را دریافت» (آقاحسینی و همتیان، ۱۳۸۴: ۱۴۸)؛ نظیر «رخسار رنگینش پنجه در پنجه آفتاب نهادی» (طرزی، ۱۱۶۳: ۲۵).

۲-۲-۳-۱۰-۲- تشبیه بلیغ به صورت اضافی

نوعی است که در آن مشبه و مشبه‌به به یکدیگر اضافه می‌شوند؛ مانند سریر عزت (طرزی، ۱۱۶۳: ۳)، کاخ دل، صحیفه خاطر (همان: ۵)، خلعت وجود، جواهر معانی (همان: ۶)، جاروب مزگان، خلوت‌خانه خیال، مهر خاموشی، نقاب ظلمات (همان: ۱۳)، دریای محبت، ماهی و نهنگ اجل، صدف دیده (همان: ۱۴) و ...

۲-۲-۳-۱۰-۳- تشبیه تلمیحی

تشبیهی که «درک وجه شبه آن در گرو آشنایی با اسطوره و داستانی باشد» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۱۹)؛ مانند «این نگارخانه معانی را که غیرت ارژنگ مانی است» (طرزی، ۱۱۶۳: ۷).

۲-۲-۳-۱۱- تمثیل

شاعر یا نویسنده به تناسب سخن خویش، حکایت، داستان یا نمونه و مثالی ذکر می‌کند تا از این طریق، مفاهیم و نظریات خود را به خواننده یا شنونده منتقل کند. تمثیل ممکن است در قالب بیت یا داستان و حکایت ظاهر شود. این نوعی تشبیه تمثیلی است، «ادات تشبیه ندارد و ممکن است در آن مشبه بدون مشبه‌به به‌کار رود» (آقاحسینی و همتیان، ۱۳۸۴: ۱۳۶). نمونه‌های تمثیل در اشعار طرزی:

ببـز لـنـگ را کـا و بـود نـا تـوان بـود گـرگ غـمخـوار تر از شـبـان

(طرزی، ۱۱۶۳: ۳)

ز عدلش عجب نیست گر زین سپس هم‌آغوش شعله بود خار و خس
(همان: ۳)

۲-۲-۳-۱۲- استعاره

استعاره تشبیهی است که در آن یکی از طرفین تشبیه با لوازم طرف حذف شده یا طرف موجود در کلام باقی مانده باشد. استعاره به انواع مصرّحه و مکنیه تقسیم می‌شود.

۲-۲-۳-۱۲-۱- استعاره مصرّحه

«تشبیهی است که فقط مشبّه‌به آن در سخن باقی مانده، اما احتمال دارد از ملائمت مشبه، چیزی همراه مشبّه‌به آمده باشد» (آقاحسینی و همتیان، ۱۳۸۴: ۱۹۹). در کتاب طرزی می‌توان به استعاره‌های زیر اشاره کرد:

لؤلؤ تر (استعاره از اشک) (طرزی، ۱۱۶۳: ۱۴)؛ گلدسته دولت و اختر سعادت پرتو (استعاره از شاهزاده) (همان: ۱۸)، وحشت‌سرا (استعاره از زندان)، بهشتی طلعت (استعاره از حضرت یوسف^ع) (همان: ۲۱)؛ ریزی (استعاره از مرگ)، لؤلؤ و شبنم و سیاره (استعاره از اشک)، نرگس (استعاره از چشم)، لاله (استعاره از رخسار) (همان: ۴۷)، غبار باطن (استعاره از گناه و نفسانیات) (همان: ۵۵).

۲-۲-۳-۱۲-۲- اضافه استعاری (استعاره مکنیه)

دوش آسمان (همان: ۷)، آستین اقوال (همان: ۹)، شهپر کرامت (همان: ۱۲)، پای دل (همان: ۱۳)، شعله محبت (همان: ۳۱)، کام آرزو (همان: ۱۲)، دامان عصمت (همان: ۲۴).

۲-۲-۳-۱۳- کنایه

«به اسم، صفت، ترکیب، فعل مرکب یا عبارت فعلی اطلاق می‌شود که هرگاه به کار رود، معنی لفظی و اولیّه آن مراد گوینده نیست، بلکه مفهوم گسترده‌تری از لفظ دارد که معمولاً اهل زبان به دلیل آشنایی با زمینه‌های اجتماعی فرهنگی، سیاسی و... این مفهوم گسترده را درمی‌یابند» (آقاحسینی و همتیان، ۱۳۸۴: ۱۳۶). نمونه‌هایی از کنایه در کتاب طرزی:

آبدار (پربها): «گاهی به مروارید آبدارش تشبیه می‌کنند» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴). بازار چیزی کاسد بودن (خریدار آن کم بودن، بسیار کم شدن آن) (انوری، ۱۳۸۳: ۹۵/۱): «و اگر بازار شعر به ناروایی کاسد بودی» (طرزی، ۱۱۶۳: ۶). کمر بستن بر چیزی (به آن اقدام کردن): «کمر تفکر بر میان جان بسته» (همان: ۷). داد چیزی را دادن (حق آن را ادا کردن) (انوری، ۱۳۸۳: ۵۴۸): «داد جنگ و جدال داده» (طرزی، ۱۱۶۳: ۱۰). مهره در شش درافتادن (عاجز و ناتوان شدن) (انوری، ۱۳۸۳: ۱۵۳۸/۱): «کدام مهره در شش در ناکامی در بازم» (طرزی، ۱۱۶۳: ۸۱). طبیل چیزی زدن (خبر آن را همه‌جا پهن کردن) (انوری، ۱۳۸۳: ۱۰۷۸): «آوازه طبیل رسوایی اطراف واکناف عالم را دربر گرفت» (طرزی، ۱۱۶۳: ۱۳). رطب اللسان (گوینده سخنان نغز، شیرین‌زبان) (انوری، ۱۳۸۳: ۷۹۴): «تشنگان بادیّه مفارقت، بدین نکته، رطب اللسان شده‌اند» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۰). آستین افشاندن بر چیزی (روی گرداندن از آن، اعتراض کردن از او، ترک او کردن) (انوری، ۱۳۸۳: ۲۶): «آستین بی‌تعلقی بر گیتی افشانده» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۱). انگشت به دندان گرفتن (تعجب کردن) (انوری، ۱۳۸۳: ۷۴): «انگشت تعجب به دهان می‌گرفتند» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۱). گرم و سرد چشیده (تجربه‌دیده) (انوری، ۱۳۸۳: ۱۳۴۳): «گلدسته تجربه به دست آرد و از نیک و بد زمانه دیده و گرم و سرد روزگار چشیده» (طرزی، ۱۱۶۳: ۳۶). رخت در جایی افکندن (اقامت کردن) (انوری، ۱۳۸۳: ۷۸۷): «چون وزیر را آن شهر بی‌نظیر، دل‌پذیر افتاد رخت اقامت در آنجا نهاد و قرار داد» (طرزی، ۱۱۶۳: ۴۳).

۳- نتیجه

دولت‌خان طرزی گویاری (دهلوی) شاعر و نویسنده پارسی‌گوی شبه‌قاره هند است که در قرن یازدهم می‌زیسته است. تنها اثر او معدن الجواهر نام دارد که اثری تعلیمی و به تقلید از گلستان سعدی است و در هفده باب نوشته شده است. با بررسی این کتاب از منظر سبک‌شناسی، این نتایج به دست آمد:

طرزی به مضامین تعلیمی و اخلاقی توجه دارد و با نثری مسجع آمیخته به شعر، مفاهیم اخلاقی را بیان می‌کند. وی به عرفان و تصوف علاقه داشته و در لابه‌لای داستان‌ها به مضامین عرفانی نیز اشاره می‌کند. در متن حکایات، بسامد لغات، اصطلاحات و اسامی رایج در سرزمین هندوستان بسیار بالاست. طرزی در حیطه صور خیال از انواع تشبیه و استعاره بهره برده است. استفاده وی از استعاره در نثر به گونه‌ای است که تصاویر و باریک‌بینی‌های شعری را در نظر خواننده مجسم می‌سازد. با توجه به اینکه معدن الجواهر اثری اخلاقی و تعلیمی است، در کنایات مندرج در حکایات نیز نکات پندآمیزی نهفته است.

۴- منابع

قرآن کریم.

- آقاحسینی، حسین؛ همتیان، محبوبه. (۱۳۸۴). *نگاهی تحلیلی به علم بیان*، تهران: سمت.
- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیر ایران*، جلد اول، تهران: سمت.
- ابن بطوطه، (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن بطوطه*، جلد دوم، چاپ ششم، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: آگاه.
- اته، کارل هرمان. (۱۳۵۶). *تاریخ ادبیات فارسی*، ترجمه رضازاده شفق، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- انوری، حسن. (۱۳۸۳). *فرهنگ کنایات سخن*، جلد ۱ و ۲، تهران: سخن.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۰). *دانشنامه ادب فارسی در شبه‌قاره هند*، جلد چهارم، چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۶). *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*، جلد سوم، تهران: زوار.
- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۶۸). *فرهنگ سخنوران*، تهران: طلایه.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، جلد هجدهم، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۲). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی، رضا؛ شیخ، محمد. (۱۳۹۴). *زبان فارسی در هند براساس ملاحظات ابن بطوطه*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۷(۲): ۴۷-۶۶.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۴۸). *ناصرعلی سرهندی، هنر و مردم*، ۷(۷۹): ۳۵-۳۰.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *بیان*، چاپ دوم، تهران: میترا.
- صبا، مظفرحسین. (۱۳۴۳). *تذکره روز روشن*، تهران: کتابخانه رازی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد پنجم، چاپ پنجم، تهران: فردوس.
- طرزی دهلوی، دولت‌خان. (۱۱۶۳ ه.ق.). *معدن الجواهر*، نسخه خطی شماره ۲۰۰ متعلق به کتابخانه معصومیه قم.
- طرزی دهلوی، دولت‌خان. (بی تا). *معدن الجواهر*، نسخه خطی شماره ۱۲۱۸ متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- فشارکی، محمد. (۱۳۸۹). *نقد بدیع*، چاپ چهارم، تهران: سمت.
- فلاح، مرتضی. (۱۳۸۹). *جایگاه فرهنگ و زبان فارسی در شبه‌قاره هند*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۲(۲): ۶۷-۹۷.

فاطمی هروی. (۱۹۷۹م). تذکره مجمع الشعراء جهانگیرشاهی، با تصحیح و تعلیق و مقدمه محمد سلیم اختر، کراچی: مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی دانشگاه کراچی.

ماسه، هانری. (۱۳۶۹). تحقیق درباره سعدی، ترجمه حسن مهدوی اردبیلی و غلامحسین یوسفی، چاپ دوم، تهران: توس.

محمدی، محمدحسین. (۱۳۸۸). معانی، بیان و بدیع، چاپ دوم، تهران: زوآر.

Hadi, Nabi. (1995). **Dictionary of Indo-Persian literature**, Delhi: Ashok Vihar.